

Даврон Тохир ўғли НУРМУҲАМЕДОВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч
докторанти
davron_nurmuhamedov@mail.ru

МУСНАД АСАРЛАРИНИНГ ИЛК ХАДИС ТЎПЛАМИ СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ МУСНАДОВ КАК ПЕРВОГО СОБРАНИЯ ХАДИСОВ

STAGES OF FORMATION OF MUSNADS AS THE FIRST COLLECTION OF HADITHS

Аннотация: Мақолада Пайгамбар (с.а.в.) ҳаётлик даврида саҳобалар ҳаётида ҳадисларнинг ўрни, саҳобаларнинг ҳадисларга бўлган кучли қизиқиши ҳадис тўплamlари ва манбалар асосида таҳлил қилинган. Саҳобалар давридаги ҳадислар ёзилиши, жамланиши ва тўплamlар яратилишининг илк босқичи бўлиши китобат жараёни манбалардан олинган фактлар асосида кўрсатиб берилган. Ҳадис тўплamlарининг илк шакли бўлган муснад асарларининг ҳадис илми ривожига аҳамиятига тўхталинган.

Калит сўзлар: Ҳадис, саҳоба, Қуръонийлар, муснад, ҳадис тўплamlари, тадвин, китобат

Аннотация: В статье на основе сборников хадисов и других источников анализируется роль хадисов в жизни сподвижников во времена Пророка (с.а.в.). Процесс записи хадисов и написание их сборников в эпоху сподвижников объясняется как ранний этап собирания хадисов. В статье основное внимание уделяется важности сочинений муснадов в развитии науки о хадисах, которая является первой формой сборников хадисов.

Ключевые слова: Хадис, сподвижник, муснад, сборники хадисов, тадвин, китабат

Annotation: The role of hadith in the life of the companions, their great interest towards hadith in the lifetime of the Prophet (pbuh) were analyzed on the basis of hadith collections and other sources in the paper. The early “Kitaba” stage of writing down and collection of hadiths and creation of hadith collections in the period of the companions was explained on the basis of obtained facts from the sources. The significance of the original works was noted, which became the first form of hadith collections.

Key words: Hadith, companion, Qur’aniyūn, musnad, hadith collections, tadwin, kitaba

КИРИШ

Ҳадис илми манбаларининг кўп сонлиги, хилма-хиллиги, мавзуларининг кенглиги

билан бошқа соҳалардан ажралиб турадиган кенг тармоқли йўналиш ҳисобланади. Ривоят илми бўйича ёзилган асарлар каторида муснад услубида таълиф этилганлари ўзига хос ўринга эга. Улар муҳаддисларнинг ровийларга асосланган тўплamlари бўлиб, ҳадис ривоят қилган ровий ривоятининг сонини аниқлашда, яшаган давридаги мавқеини ҳамда ислом тарихида тутган ўрнини кўрсатиб беришда хизмат қиладиган катта ҳажмдаги китоблар сирасига киради. Шу билан бирга ҳадис тўплamlарини аниқлашда катта ёрдамчи вазифани ўтайди. Натижада кейинги даврларда тасниф этилган ҳадис китоблари саҳиҳ, сунан, жомеъ каби ҳадис йўналишидаги асарларнинг асосий манбасини муснадлар ташкил этди.

МУҲОКАМА

Маълумки, ҳадис тўплamlарининг жамланиши икки йирик даврни босиб ўтди:

Биринчи давр – Пайгамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам, саҳобалар ва катта тобеинлар даври (ҳижрий I аср);

Иккинчи давр – милодий VIII (ҳижрий II) асрни, яъни тобеинлар ва табаъ тобеинлар давларини ўз ичига олади.

Пайгамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам даврида тузилган ҳадис тўплamlаридан бири “Китоб ас-садақа” номи билан танилган бўлиб, ундаги ҳадисларни Пайгамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўзлари ёздирганлар. Унда закот, ушр, садақалар, умуман молиявий ибодатларга тааллуқли масалалар ва ҳадислар ўрин олган.

Бу тўплам Абу Бакр Сиддиқ (571-634), ундан сўнг Умар ибн Хаттоб (585-644), сўнг ўғли Абдуллоҳ ибн Умар (612-693)да сақланиб қолган. Ундан эса Умар (р.а.)нинг невараси Солим ибн Абдуллоҳга (ваф. 725) ўтган. Ҳадис ривоятларида энг саҳиҳ иснодлардан бири деб зикр қилинадиган Зухрий → Солим → Абдуллоҳ ибн Умар → Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам силсиласи шу тариқа вужудга келган. Бу ҳадис тўплamlи Умар (р.а.)га қиз тарафдан авлод ҳисобланган халифа Умар ибн Абдулазизга авлоддан-авлодга ўтиб, етиб келган.

Пайгамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам даврида тузилган ҳадис тўплamlаридан иккинчиси саҳоба Амр ибн Ҳазм (ваф. 673) саҳифаси ҳисобланади. Бу саҳифани Пайгамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам уни Нажронга элчи қилиб жўнатаётганларида берганлар.

Убай ибн Каъб (ваф. 642) котиблик қилиб, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам айтиб турган ҳадисларни ёзиб берган. Унда асосан, таҳорат, намоз, закот, ҳаж, ғаниматлар борасидаги ҳадислар жой олган. Ибн Шихоб Зухрий ушбу тўпلامдаги айрим ҳадисларни ривоят қилган.

Абу Бакр ибн Муҳаммад ибн Амр ибн Ҳазм (ваф. 737)¹ Умар ибн Абдулазизнинг буйруғига биноан ҳадисларни жамлаганида ҳам ушбу тўпладан фойдаланган [8, 244].

Демак, илк ҳадис тўпламлари Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳаётлик вақтларидан варақларга ёзилган ва жамланган. Аммо ҳадисларни инкор қилувчилар Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам давридан бошлаб Умар ибн Абдулазиз давригача ҳадислар тўпланганини инкор қиладилар. Ушбу бузук даъволарига саҳобалар ва тобеинлар ҳамда бу даврда яшаганларнинг кўпчилиги ёзишни билмаганини, зеҳнларининг кучлилиги сабабли ҳадисларни ёзишга эҳтиёж бўлмаганини ва ҳадисларни ёзишдан қайтарилганларини сабаб қилиб келтирадилар [4, 73-74].

Шунингдек, аҳли сунна вал жамоадан ажралиб чиққан – “аҳли Куръон” (“Куръоний”) лар, қодиёний-аҳмадийлар каби тоифалар ҳам Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам давридан анча муддатдан кейин ҳадислар тўпланганини ва ж килиб ҳадисларни инкор қиладилар.

Юқоридаги мисоллар, қолаверса Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳаётлик даврида ҳадисларнинг саҳобалар томонидан ёзилганини қўшни мамлакатларга юборилган мактублар ҳам тасдиқлайди [10, 28]. Ўша даврда бундай вазифага эга бўлган элчилар Яман, Баҳрайн, Ямома, Хадрамавт, Уммон каби мамлакатларга юборилгани маълум [6, 87].

Саҳобалар ҳам ўзлари ёд олган ҳадислар унутилиб йўқ бўлиб кетмаслиги ва таълим беришда фойдаланиш ҳамда бирор масаланинг ечимини топиш учун ҳадисларни тўплашган. Бу тўпламлар “саҳифа” деб аталган. Кейинчалик ҳар бир саҳобадан ривоят қилинган, улардан эшитилган ҳадислар алоҳида-алоҳида китоб шаклида жамланган ва бу тўпламлар “Саҳобалар муснади” деб номланган.

Саҳобалар муснадида фақат бир саҳобадан ривоят қилинган ҳадислар киритилган, бошқа бирор саҳобанинг ривояти киритилмаган. Агар бир ҳадис икки кишидан ривоят қилинган

бўлса, мазкур икки ҳадис алоҳида муснадларга киритилган. Бу муснадлар ҳадис илми соҳасида тасниф этилган асарларнинг илк кўринишидаги шакли ҳисобланган. “Айрим саҳоба ва тобеинлар ҳадисларни ёзиб боришган, уларнинг сухуф ва китоблари мавжуд бўлган”, деб ёзади Саййид Абдулмажид Ғаврий [7, 59].

Саҳобалар муснадининг ёзилиши ва жамланиш тартиблари кейинги даврдаги ҳадис китобларига нисбатан содда ва ҳеч бир мавзуга ажратилмасдан жамланганлиги билан фарқ қилади. Бу ҳадислар қандай эшитилган бўлса, шундайлигича, ҳеч қандай боб, бўлим ёки мавзуларга ажратилмасдан тўпламга киритилган.

Муснад асарларининг тасниф этилиши шу тарика босқичма-босқич ривожланиб борди. Муснадлар дастлаб саҳобалар кейин тобеинлар ва табаъ тобеинлар даврида ўзига хос услубларда ёзилган. Хусусан, саҳобалар томонидан тузилган илк ҳадис тўплами “Ас-Саҳифату-с-содиқа” (“Тўғри саҳифа”) деб номланган бўлиб, уни Абдуллоҳ ибн Амр ибн Осс (р.а.) (616-684) тузган.

Абдуллоҳ ибн Амр ҳадисларни ёзиб олиши билан шуҳрат қозонган эди. Бу ҳақда Абу Ҳурайра (р.а.)дан бундай ривоят қилинади: “Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг саҳобалари орасида мендан кўп ҳадис биладиган йўқ эди. Фақатгина Абдуллоҳ ибн Амр ибн Осс мендан кўп билар эди. У ҳадисларни ёзиб борар, мен эса ёзмас эдим” [1, 299].

Демак, Абу Ҳурайра (р.а.)нинг эътирофига кўра, Абдуллоҳ ибн Амр ундан кўра кўпроқ ҳадис билган. Агар Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қилган ҳадислар бизга маълум бўлган ададга кўра 5374 тани ташкил этса, Абдуллоҳ ибн Амрнинг (р.а.) ҳадислари ундан кўплиги маълум бўлади. Бу саҳобалар давридаги ҳажми энг катта бўлган ҳадис тўплами саналган.

Аҳмад ибн Ҳанбал (780-855) ўзининг “Муснад” асарида унинг шу номда ҳадис тўплами тузганини ривоят қилган. “Асаду-л-ғоба фи маърифати-с-саҳоба” (“Саҳобаларни танишда ўрмон шери”) асарида Абдуллоҳ ибн Амр ибн Осснинг минглаб ҳадисларни ёд билгани қайд этилган [2, 346].

Абдуллоҳ ибн Амр (р.а.) ёзиб қолдирган “Ас-Саҳифату-с-содиқа” ҳадис тўплами унинг невараси Амр ибн Шуайбга (ваф. 736) мерос қолган. Ибн Ҳажар Асқалоний (1371-1448) “Таҳзибу-т-Таҳзиб”да машҳур муҳаддислар Яҳё ибн Муин (775-848) ва Али ибн Мадиний

¹ Амр ибн Ҳазмнинг невараси.

(777-849) дан нақл қилишича, қайси ҳадис “Амр ибн Шуайбдан у эса отасидан, у эса бобосидан” деб ривоят қилинган бўлса, у “ас-Саҳифату-с-содиқа”дан олинган бўлади [9, 44-45].

Абу Хурайра (р.а.) қаламига мансуб ҳадис тўплами ҳам мавжуд. Бу ҳақда муҳаддислардан Ҳоким (933-1014) “ал-Мустадрок” (“Идрок қилинган”) ҳамда Ибн Абдулбарр (978-1071) “Жомеъ баёну-л-илм ва фазлиҳи” (“Илмнинг баёни ва унинг фазилати тўплами”) асарларида айтиб ўтганлар.

Абу Хурайра (р.а.) ривоят қилган ҳадислар жамланмаси “Муснаду Абу Хурайра” деган номланган. Бу ҳақда тарихчи Ибн Саъд (784-845) “Табақоту-л-кубро” асарида бундай ёзади: “Умар ибн Абдулазизнинг отаси Абдулазиз ибн Марвон (ваф. 703) Мисрнинг волийси бўлган. У Касир ибн Муррага мактуб йўллаб, қанча саҳобадан ҳадис ривоятларини билса ҳаммасини ёзиб юборишни илтимос қилган. Саҳобалардан фақат Абу Хурайранинг (р.а.) ривоятлари шарт эмаслиги, чунки унинг ривоят қилган ҳадислар тўплами ўзида мавжудлигини таъкидлаб ўтган”.

Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) ҳам беш юздан ортиқ ҳадисларни жамлаб, тўплам тузган ва уни кизи Оишага (613-678) берган. Қолаверса, Баҳраинга волий қилиб юборган Анас ибн Моликка (610-712) закот, мерос тақсимооти каби масалаларга бағишланган ҳадиси шарифларни ёзиб юборгани ҳам яхши маълум.

Али ибн Абу Толиб (600-661) ҳам ҳадисларни саҳифаларга ёзиб, жамлаган. Тўплаган ҳадисларини қилич қинига тикилган махсус жойида сақлаган. У “қироб”, “алоқа” деб номланган. Мазкур тўпламда ҳаж ва закот масалалари, хун пули ва қасос, бошқа дин вакиллари билан муносабатларга оид ҳадислар ўрин олган.

Саҳоба Муҳаммад ибн Маслама Ансорий (ваф. 666) вафот этганида, унинг қиличи қинидан ҳам ҳадислар тўпламининг бир нусхасини топиб олганлар.

Анас ибн Молик (610-712)нинг ҳадис тўпламларидан иборат саҳифаси ҳақида Имом Ҳоким “ал-Мустадрок” асарида қуйидаги ҳадисни келтиради: “Биз Анас ибн Молик (р.а.) нинг олдида кўп борар эдик, шунда ўзидаги бир тўпламни чиқариб: “Бундаги нарсаларни Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан эшитганман, уларни ёзиб қўйганман ва у зотга кўрсатиб ҳам олганман”, деб айтарди.

Жобир ибн Абдуллоҳ (ваф. 697), Абдуллоҳ ибн Умарнинг ҳадис тўпламлари

ҳақида Имом Бухорий “Тариху-л-кабир”да, Абдуллоҳ ибн Масъуднинг ёзган ҳадислари Ибн Абдулбаррнинг “Жомеъ баёну-л-илм ва фазлиҳи” (“Илм ва унинг фазилати баёни тўплами”) номли китобида, Самура ибн Жундуб (ваф. 679) жамлаган ҳадислар мажмуаси тўғрисида Ибн Ҳажар Асқалоний (1372-1449) нинг “Таҳзибу-т-таҳзиб” (“Маълумот беришни тўғриламоқ”) асарида сўз юритилган. Машҳур тобеъин Муҳаммад ибн Сири (653-729): “Самура ёзиб қолдирган тўпламда катта илм мавжуд”, деган [5, 111].

Шунингдек, муҳаддис Табароний (873-973/260-360) Саъд ибн Убода (ваф. 635)нинг ҳам ҳадислар тўпламидан иборат китоби бўлганини таъкидлаган. Қолаверса, Умар ибн Хаттоб, Абу Умома Боҳилий (632-701), Абу Айюб Ансорий (ваф. 672), Абу Бакр Сақафий (ваф. 671), Абу Рофеъ (ваф. 661), Абу Саид Худрий, Абу Мусо Ашъарий (ваф. 663), Убай ибн Каъб, Асмо бинт Амис (ваф. 663), Усайд ибн Хузайр ал-Ансорий (ваф. 642), Жобир ибн Самура (ваф. 694), Жарир ибн Абдуллоҳ (ваф. 674), Рофеъ ибн Ҳадиж ал-Ансорий (634-694), Зайд ибн Арқам (ваф. 686), Зайд ибн Собит (ваф. 666), Сабиъа ал-Асламия (ваф.), Салмон ал-Форсий (ваф. 658), Заҳҳок ибн Суфён ал-Килобий (ваф. 632), Заҳҳок ибн Қайс ал-Килобий (ваф. 684), Оиша (613-678), Абдуллоҳ ибн Абу Авфо (ваф. 705), Абдуллоҳ ибн Зубайр (624-693), Фотимаи Заҳро (606-633), Фотима бинт Қайс (ваф. 670), Муоз ибн Жабал (603-639, Муовия ибн Абу Суфён (603-680), Абдуллоҳ ибн Аббос каби саҳобалар ҳам айрим ҳадисларни ёзганлари, бошқаларга ёзиб берганлари манбалардан маълум.

Тобеинлар даврида ҳам ҳадисларни тўплаш борасида қатор ишлар амалга оширилган. Тобеинларнинг улуғларидан Ҳаммом ибн Мунаббих (660-749) Абу Хурайранинг (р.а.) яқин шогирдларидан бири бўлган ва устозидан эшитган ҳадислар асосида ҳадис тўпламини тузган. У “ас-Саҳифа ас-саҳиха” номи билан танилган.

Аҳмад ибн Ҳанбал (780-855) “Муснад” асарида шу тўпламдан унумли фойдаланган. Муҳаддислардан Имом Бухорий (19 та), Имом Муслим (78 та), ва Имом Термизий (10 та) ҳам Ҳаммом ибн Мунаббих саҳифасидаги ҳадислардан кўплаб ривоятлар келтиришган. Ушбу асар тобеинлар давридан бизгача етиб келган илк ҳадис тўплами ҳисобланади.

Ҳаммом ибн Мунаббихнинг мазкур саҳифасининг қўлёзма нусхалари Берлин

хамда Дамашқда сақланади. Ушбу икки нусха асосида илмий-танқидий матни тайёрланиб, нашр қилинган. Унда 138 та ҳадис мавжуд бўлиб, улар Аҳмад ибн Ҳанбал “Муснад”идаги ҳадислар билан солиштирилганда, ҳеч қандай фарқ бўлмагани аниқланган.

Тобеинлардан Абон ибн Усмон ибн Аффон (640-723), Абу Қалоба Абдуллоҳ ибн Зайд ал-Басрий (ваф. 723) ҳам йирик ҳажмли ҳадислар тўпламининг муаллифи ҳисобланади. Солим ибн Абул Жаъд (ваф. 717) ҳадисларни ёзиб, тўплам тузгани ҳақида Имом Термизий “Ал-Илал” асарида қайд қилган.

Абу Қалоба Абдуллоҳ ибн Зайд ал-Басрий (ваф. 723), Урва ибн Зубайр ибн ал-Аввом (642-712), Ҳасан Басрий (642-728) ҳам ҳадисларни тўплаган илк муаллифлардан. Урва ибн Зубайр тўплаган ҳадислардан муҳаддис Абулқосим Сулаймон ат-Табароний (873-973) ўзининг “Мўъжаму-л-кабир” асарида жуда кўп ўринларда фойдаланган.

Шу даврдан эътиборан ҳадис тўпламларини ёзиш одат тусига кирди ва ҳар бир ҳудуддан етишиб чиққан муҳаддислар бу ишни давом эттирдилар. Улардан Маккада Ибн Журайж (ваф. 149/767 й.) ва Ибн Исҳоқ (ваф. 768 й.), Мадинада Саид ибн Абу Уруба (ваф. 156/773 й.), Робъ ибн Субайх (ваф. 777 й.) ва Имом Молик (ваф. 168/785 й.), Басрада Ҳаммод ибн Салама (ваф. 167/784 й.), Куфада Суфён Саврий (ваф. 160/777 й.), Шомда Абу Амр Авзоъий (ваф. 156/773 й.), Хуросонда Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий (ваф. 180/797 й.), Яманда Маъмар (ваф. 154/771 й.), Райда Жарир ибн Абдулҳамид (ваф. 804 й.), Воситда Ҳушайм (ваф. 788 й.) ва бошқалар илк ҳадис тўпламларини жамлашган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, саҳобалар ва тобеъинлар даврларида ҳам ҳадислар ёзилиб, ҳадис мажмуалари ва тўпламлари тузилган. Бироқ тарқоқ ҳолдаги ҳадисларни жамлаш ва тасниф этиш, яъни “тадвин” фаолияти халифа Умар ибн Абдулазизнинг (717-720) волийликларга юборган фармойишлари билан расмий тус олган. Бу ҳақда Ҳофиз Ибн Ҳажар Аскалоний “Фатҳу-л-Борий” асарининг “Илм” бобида бундай ёзади: “Халифа Умар ибн Абдулазизнинг буйруғи билан биринчи аср охирида тобеъинлар орасида биринчи бўлиб Ибн Шихоб Зухрий (670-721) ҳадисларни тадвин қилди. Ундан кейин тадвин ишлари янада ривожланди. Шундан сўнг ҳадисларни тасниф қилиш ишлари бошланган” [3, 76].

Илк ҳадис тўпламлари содда шаклда, тартибга солинмаган, мавзуларга ва ровийларга ажратилмай, муҳаддис ўзи эшитган ҳадисларни бирин-кетин ёзиб борган. Улар орасида ҳадислар билан бирга саҳобий ва тобеъинларнинг сўзлари ҳам ўрин олган эди.

Шунингдек, бу даврга келиб ҳадис илми талабида ўз юртидан бошқа жойларга сафар қилиш ҳам ривожланди. Чунки муҳаддислар ўз минтақасидаги ҳадисларни ўрганиб бўлгандан сўнг унга қаноат ҳосил қилмай, кўпроқ ҳадис билиш ва янада ишончлироқ бўлишини талаб қилганлар. Бу эса ҳадис илмининг янада тараққий этишига олиб келган.

Ҳадис илми шу тариқа тадрижий равишда ривожланиб борди. Муҳаддисларнинг ҳадисларни танқидий ўрганиши натижасида ҳадисларнинг ишончлилари ишончсизларидан ажратилди ва келажак авлодга етказилди. Бу борада илк ҳадис тўплами сифатида муснад асарлари бирламчи манба сифатида муҳим аҳамият касб этди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Умар Юсуф ибн Абдулбар. Жомеъ баён ал-илм ва фазлихи. – АрРиёд: Дор ибн Жавзий, 1994.
2. Иззуддин ибн ал-Асир. Асаду-л-ғоба фи маърифати-с-саҳоба. Ж. 3. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1996.
3. Муҳаммад ибн Матор аз-Заҳроний. Тадвин ас-Сунна ан-набавийя нашъатуху ва татоввуруху. – Риёз: Мактабат дар ал-Минҳож, 2005.
4. Мустафо Сибой. Ас-Сунна ва маканатуҳа фи ташриъ ал-ислабий. – Байрут: Дор алкитаб ал-арабий, 1994.
5. Муҳаммад Мустафо ал-Аъзамий. Диротот фил-ҳадис ан-набавий ва таърих тадвинихи. Ж. 1. – Риёз: ал-Мактаб ал-исломий, 1980.
6. Муҳаммад Муҳаммад Абу Заҳв. Алҳадис вал-муҳаддисун ав инайя алумма алисломийя би-с-сунна аннабавия. – Байрут: Дор алкитаб ал-арабий, 1984.
7. Саййид Абдулмажид Ғаврий. Ассунна ан-набавия ҳужжийатуҳа ва тадвинуха. – Байрут: Дор ибн Касир, 2009.
8. Шабир Аҳмад ал-Усманий. Мажмуа Фатҳ ал-мулҳим би-шарҳ Саҳиҳ ал-имом Муслим. Ж. 1. – Байрут: Дор ихё ат-турос ал-арабий, 2006.
9. Шаҳобиддин Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар ал-Аскалоний. Китобу-т-Таҳзибу-т-таҳзиб. Ж. 8. – Байрут: Дор ал-фикр, 1984.
10. Tajiyev, A. (2018). HADITH IN THE EARLY PERIOD OF ISLAM AND ITS IMPACT ON THE COMPANIONS' SPIRITUAL LIFE. The Light of Islam, 26-29.